

Hayek Magyarországon*

Friedrich August von Hayek *Út a szolgáshoz* című műve alapmű. Ez az a politikai röpirat, mely az Elbától keletre fekvő országok 1989–90-es rendszerváltásnak nevezett politikai fordulatai ideológiai alapjául szolgált. Ugyanis a köztudat formálói ebben az időszakban pontosan úgy tették fel a mindent eldöntő kérdést, ahogy azt négy és fél évtizeddel korábban Hayek fogalmazta: "Vagy elfogadjuk a piac személytelen fegyelme által kormányzott társadalmi berendezkedést, vagy bele kell törődnünk abba, hogy a társadalmat néhány egyén akarata irányítja – egyetlen más lehetőség sem adott számunkra" (258. old.). *Totalitárius diktatúra, vagy szabad piaci társadalom. Ez volt a kérdés, s a népek választottak.*

Szabadság és szolgátság

Hayek, az osztrák születésű, Amerikában letelepedett közgazdász, a második világháború időszakában írta e könyvet, hogy a világtörténelem legerőszakosabb, legpusztítóbb időszakában magasra emelje a liberalizmus, a személyes szabadság eszméjét, és új életre keltse a XIX. század vezérelvét, miszerint csakis "az egyén szabadságát érvényesítő politika az egyetlen valóban progresszív politika" (306. o.). S bár a szövegben tettenérhető, hogy a szerzőt – a fasizmus és a háború pusztításai mellett – nem kis mértékben sarkallta könyve megírására az, hogy az angol politikai életben a Munkáspárt lépett a nagy történelmi hagyományokkal rendelkező Liberális Párt helyére, a mű mégis csak döntően a politikai eszmetörténet nagy folyamába tartozik, s mint ilyen, kiemelkedő jelentőséggel bír. Különösen egy olyan időszakban, amikor egy japán nevű amerikai külügyminisztériumi bürokrata világhírnévre tett szert a liberalizmus végső győzelmének – a történelem végeként való – meghirdetésével.

Hayek 1944-ben megjelent könyve – *New Deal, hadikeynesizmus, ötéves terv és minden hasonló ellenére* – leszögezi, hogy az ember legfontosabb értéke a szabadság, s emiatt az állam szerepét minimális szinten kell tartani. A szabadság, vagyis a kényszermentesség fontosabb, mint a demokrácia, és felsőbbrendű, mint a biztonság igénye. Az állam egyúttal önkényt is jelent, s ezért inkább vállalni kell a gazdagok hatalmát, mintsem azt, hogy hatalom által lehessen gazdagságra szert tenni. A szabadság komplexumának része a piacra való belépés és az onnan történő kilépés szabadsága, ami egyúttal szabad foglalkozásválasztást is jelent. (Ez arra enged következtetni, hogy valamiféle absztrakt szabadságról, egy nyilvánvalóan elérhetetlen, legfeljebb megközelíthető ideáról van szó.) A pénz pedig "a szabadság

* Friedrich A. Hayek: *Út a szolgáshoz* (KJK, 1991.) című könyve az elemzés alapja.

egyik legnagyobb eszköze, amit ember valaha is létrehozott" (129. o.) – olvashatjuk, s perszer rögtön ide kívánczok, hogy amennyiben eszköze, annyiban mércéje is a szabadságnak a pénz.

Hayek úgy tekint vissza a XIX. század társadalmára, mint amelyben a szabadság eszménye a lehető legnagyobb mértékben megvalósult a gyakorlatban is. Nem volt ugyan igazi "laissez-faire", de ezt nem is kell elvárni. Érvényesültek az individualizmus alapértékei: a függetlenség, önállóság és kockázatvállalási hajlandóság. A magántulajdon nem jelentett privilégiumot, s a kapitalizmus e liberális-kompetitív szakaszában érvényesült a formális jog alapelve, a kivételek legszűkebb körű alkalmazása. Még a szegények is sokkal szegényebbek voltak, hiszen sorsukat nem a beavatkozó állam alakította, hanem a piac személytelen mechanizmusai.

Ez a rendszer akkor maradhatott volna fenn, ha az állam megmaradt volna azon a szinten, amelyen létrehozta a társadalom jogi kereteit, "kitűzte az útjelző táblákat", de nem írta elő mindenkinek a kötelező útvonalakat. S nem lépné túl a bűvös határt, hogyha a tervezést a verseny érdekében, s nem a verseny ellen alkalmazná. Vagyis a liberális elvekkel összehangolható a monopolelles szabályozás, az ismeretek, információk terjedésének és a mobilitásnak az elősegítése, valamint az egyént kiszolgáltatottá és védtelenné tevő események alkalmával történő beavatkozás.

Ezzel szemben századunk közepére kézzelfogható közelségbe került a totalitárius rendszer, az állam mindenhatósága az egyén fölött. A hatalom koncentráldott, s egyre inkább egy mindenható központi tervező testület kezébe helyeződött. E testületek – Hayek ítélete szerint helytelenül – természettudományos elveket, mérnöki módszereket kívánnak alkalmazni a gazdaságra, a társadalomra. Tervezni akarnak, előrelátni. Az iparágak fölötti ellenőrzés igényéből azonban rövid úton kialakul az egész társadalom általános elnyomása, mely nagyságrendjét tekintve össze sem hasonlítható az egyént gazdasági válságok időszakában súlytó marginális szabadságvesztéssel.

A tervezett társadalomban minden politikai kérdéssé válik. A gazdaságra kiterjesztett politikai hatalom egyúttal a fogyasztók ellenőrzését is jelenti, vagyis minden kollektívizmus egyenesen vezet a kaszárnyakommunizmushoz. Hayek a jelek szerint nem tud elképzelni olyan központot, amely ne lenne diktatórikus, és cél- és eszközrendszerét demokratikus úton alakítaná ki. Az állam és a kollektívizmus elemzését egyfajta általános falanszter-komplexus hatja át.

Problémát okozhat, hogy Hayek csak a politikára, a magánvállalatokon kívülre kiterjesztve helyteleníti a gyárrendszert, vagyis a személyes függőség merev hierarchiáját, az ellen viszont nem emel kifogást, hogy a gyár gyárrendszerű, vagyis hogy a termelés szférájában jogfosztott és elnyomott az állampolgárok jelentős tömege. Az elmélet ez alól egyetlen (elméleti) kibúvót kínál, mégpedig azt, hogy a

szabad társadalomban a foglalkozás megválasztása is szabad, vagyis az adott munkahelyre való be- és kilépés tökéletesen önkéntes. Nem határozható meg a szöveg alapján az sem, hogy hol kezdődik a jelentős, s a túlzott állami beavatkozás, mi az a bizonyos hányada. a köztulajdonnak, amely még nem veszélyes, s amelyen túl viszont visszafordíthatatlanná válik a társadalom elgyárosodása.

Úton a szolgasághoz

Századunk közepére a különböző országok egyformán ráléptek a szolgasághoz vezető, s az európai civilizáció individualista alapértékeit felszámoló útra. Németországban e tendencia gyakorlatilag tetőzött is, de például Anglia sem maradt mentes a torzulásoktól. E végzetes folyamatot szervezett erők, a tőke és a munka monopolista szervezetei siettetik, kihasználva az emberek biztonságigényét, megalapozatlan bizalmát. A monopóliumok hívei részben azáltal nyernek támogatást, hogy más csoportokat is részesedni engednek nyereségeikből, azt a látszatot keltve, hogy így a közérdek nyer az egész ügyön. "S bár világosan kell látnunk, hogy például a monopolista által fizetett magasabb bérek éppannyira a kizsákmányolásnak köszönhetőek, mint saját profitja, s hogy ez a nyereség nemcsak az összes többi fogyasztót, hanem különösen az összes többi bérből élőt is szegényebbé teszi, az a tény, hogy a monopolista magasabb béreket képes fizetni, mégis immár nemcsak a kedvezményezett, hanem az egész közvélemény szemében legitim érv a monopóliumok mellett" (255. o.) – írja Hayek, s rámutat azokra az eltévelyedett szocialistákra, akik figyelemre méltó gyöngédséget tanúsítanak a "járadékos kötvénytulajdonosok", vagyis a szelvényvagdosók ellen. Hayek tehát igen őszintén ír a kapitalizmus adott formájának elősdi vonásairól, vagyis hogy a kapitalizmus elvesztette XIX. századi energiáit, s a rothadás állapotába került.

Ráadásul a köztudatban "vészesen" eluralkodtak a szocialista eszmék – tudhatjuk meg századunk középső harmadáról. "A lényeg az, hogy ha a fejlődést befolyásoló emberek nézeteit vesszük, akkor a demokráciákban jelenleg bizonyos fokig valamennyien szocialisták." (25. o.) "A haladó emberek nagy többségénél a szocializmus doktrínája lépett a liberalizmus helyébe." (49. o.) Mivel a szocializmus az egyenlőség és a "nagyobb szabadság" programjával jelentkezett, "egyre több liberális engedett a szocialista út csábításának. ...Az értelmiség nagyobb része a liberális hagyomány nyilvánvaló örököseként üdvözölte a szocializmust." (52. o.)

Bár Hayek szerint a szocialisták törekvései mögött nincs más, mint a "potenciális bőségről" szóló hamis illúziók és a "minél többet elvenni a gazdagoktól" igazságtalan erőszakossága, mégis "a szomorú helyzet" az, hogy "kevés dologgal lehet oly biztosan kiérdemelni a reakciós minősítést, mint épp azzal, ha valamely intézkedés ellen azon az alapon

tiltakozunk, hogy sérti az egyén jogait." (124. o.) " A jelenlegi fiatal generáció olyan világban nőtt fel, amelyben az iskola és a sajtó a kereskedelmi vállalkozás szellemét mint becstelen s a profítcsinálást, mint erkölcstelen dolgot ábrázolta, amelyben száz embert alkalmazni kizsákmányolás, ugyanannyinak parancsolni viszont tiszteletre méltó cselekedet." (179. o.) "Az individualizmusnak ma rossz csengése van, a kifejezést az egoizmushoz és az önzéshez kapcsolják." (37. o.)

A húszas és harmincas évek során tehát az addig többé-kevésbé kitartó Anglia is nagy lendülettel indult el a szolgaság felé vezető úton. Az 1931 és 1939 közötti "dicstelen" rövid időszakban pedig "a felismerhetetlenségig átalakította gazdasági rendszerét." (36. o.) Hayek megrázónak találja, hogy "azokat a legbecsesebb dolgokat, amiket Anglia adott a világnak, manapság milyen nagyfokú megvetés sújtja magában Angliában." (277. o.) Ezzel pedig a szigetország a tőle idegen német úton halad. Mert a szocializmus a porosz szellemmel rokon (legyen szó Hegelről vagy Marxról, Listről vagy Schmollerről, Sombatról vagy Mannheimről), tehát alapvetően keleti eredetű ideológia – szemben az angol liberalizmussal. A hatalom előtérbe kerülése mögött a porosz ösztön munkál.

Hayek lenézi és megveti a németeket, akik "mintha híján volnának azoknak a csekély, ám oly fontos tulajdonságoknak, amelyek megkönnyítik az emberek érintkezését a szabad társadalomban", vagyis hiányzik belőlük a szívélyesség, a humorérzék, a személyes szerénység, a magánélet tisztelete és a felebarátaink jószándékába vetett hit. (200. o.) Ez az alig leplezett kultúrsovinizmus igazából megakadályozza, hogy kiderüljön: a német totalitarizmus kialakulásáért a fentiekben részletezett nemzeti karakter, vagy pedig a világháborús vereség és "erős polgárság hiánya" a felelős, amelyekre szintén találunk utalást. (222. o.) Az is elgondolkodtató, hogy – nemzeti karakter ide vagy oda, – napjainkban a német-angol vita az európai piacok szabadelvű egyesítését illetően pontosan ellenkező előjelű, mint amelyre Hayek hivatkozik, és egyszer s mindenkorra adottnak vesz.

A szolgaság felé terelés szempontjából Hayek számára a kommunizmus és a fasizmus tulajdonképpen egylényegű. Mindkettő egyetlen célnak kívánja alárendelni a társadalmat, méghozzá valamiféle vallásos hit vezérlete alatt. Ennek érdekében új típusú tömegmozgalmat hoznak létre, s a társadalom kevésbé intelligens elemeiből álló szervezeteket az indoktrináció különböző eszközeivel készítetik a vezérek követésére. Mindkét mozgalom ellenzi a formális igazságosságot, a gazdaság és a politika mesterkélts elválasztását, és legfőképpen az egészséges társadalom alapintézményét: a versenyt. A két irányzat hayeki összemosásában – furcsa módon – ma a legkülönbözőbb hazai irányzatok is felfedezhetnek úgy elfogadható, mint elvetendő elemeket. Hatalmi körökben jó néven veszik a kommunizmus és a fasizmus közeli

rokonságáról szóló fejtegetéseket, míg az ellenzék elégedett lehet a két tábor közötti átjárhatóság egyszerűségének bemutatásával.

Hayek azonban észreveszi azt is, hogy a szocializmus nem annak indult, amivé századunk első felében vált. "A modern fejlődés akkor érkezett végzetes fordulópontjához, amikor az a nagy mozgalom, amely csak a privilégiumok elleni harccal szolgálhatja eredeti céljait, vagyis a Munkáspárt mozgalma, a versenyellenes tanítások hatása alá került, s így maga is belebonyolódott a privilégiumokért folyó küzdelembe." (257. o.) A kizsákmányolásból való részesedésre játszva a szociáldemokrácia – mondhatni: a britek korai Bad Godesbergje óta – elitistává és nacionalistává vált. "Korunk egyik legszomorúbb látnivalója, hogy egy nagy demokratikus mozgalom olyan politikát támogat, mely szükségképpen a demokrácia szétrombolásához vezet, s ugyanakkor a mozgalmat támogató tömegekből csak egy kisebbségnek kedvez." (258. o.)

Hayek Fichtét, Rodbertust és Lassalle-t tartja a nemzetiszocializmus legfontosabb elődjeinek, s átmeneti időszaknak tekinti azt, amikor a szocializmus az 1848-as forradalmak időszakában szövetségre lépett a szabadság és a demokrácia erőivel. "Miközben a marxista formában jelentkező elméleti szocializmus irányította a német munkásmozgalmat, a tekintélyelvű és nacionalista mozzanat egy időre háttérbe szorult." (223. o.) Egy közös mozzanat Marx és Hayek elemzésében, hogy mindketten rámutatnak az antikapitalizmus és az antiszemitizmus közös gyökerére. De míg Marx válaszában lényege az, hogy a kapitalizmus, vagyis az osztálytársadalom megszüntetése oldja meg a problémát, addig Hayekből az következik, hogy szeretni kell a kapitalizmust, s akkor nem lesz antiszemitizmus sem.

Előre, a múltba

Friedrich Hayek szörnyű három évtizedet élhetett meg e híressé vált könyve első megjelenése után. Mert nemcsak hogy alig akadtak követői nézeteinek, de a legtöbb ország berendezkedése továbbra is a – hayeki értelemben vett – totalitarizmus jegyeit viselte magán. És itt nemcsak a Szovjetunióról, és a hasonló modellt kialakító országokról volt szó. Az Egyesült Államok költségvetése a háború után a harmincas évekhez hasonló dinamikus ütemben telepedett rá az egész gazdaságra, Nyugat-Európa országaiban magasra szökött az állami tulajdon részaránya, Angliában pedig csak ekkor teljesítették ki a társadalombiztosítást és más közszolgálati rendszereket. Az NSZK-ban pedig helyreállt ugyan a polgári demokrácia, de ott is, csakúgy, mint másutt, hosszú időn keresztül gazdaságpolitikai preferenciát élveztek "a teljes foglalkoztatáshoz hasonló homályos, ám népszerű megfogalmazások".

S vajon a nemzetközi gazdasági rendszer Bretton Woodsban létrehozott intézményei, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank nem azt a negatív utópiát valósították-e meg, amelyről Hayek így írt: "Bármely nemzetközi gazdasági hatóság azonban, amely nincs alárendelve felsőbb politikai hatalomnak, legyen akár szigorúan egy sajátos területre korlátozva, könnyedén válhatna az elképzelhető legzsarnokibb és legfélelőtlenebb hatalommá." (293. o.) Egy ilyen intézmény "arról is döntést hozhat, hogy egy országnak megengedi-e valamely új iparág meghonosítását vagy megfosztja ettől a lehetőségtől", általa az "ilyen nyersanyagok, mint az olaj vagy a fa, a gumi vagy az ón kínálatát irányító pozícióból egész iparágak és országok sorsát uralni lehet." (294. o.) S mivel a nagyhatalmak semmiféle felsőbb hatóságnak nem vetik alá magukat, hiába állítják be az ilyen intézményeket "nemzetköziként". "Az álcázás ... nem változtatna azon a tényen, hogy ez minden kis államot sokkal nagyobb mértékben rendelne alá egy külső hatalomnak – amellyel szemben valódi ellenállás többé már nem volna lehetséges – , mint ha politikai önállóságának csak egy jól meghatározott részéről mondana le" (296. o.), egy ideálisnak tartott föderalista berendezkedés keretében.

Hayek tehát mindenképpen sok reális félelemtől ösztönözve írta könyvét. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy közgazdászként tett "kirándulást" a politikai röpirat műfajába, vagyis egyfajta "muszáj-Herkulesként" szállt harcba az angolszász világ megmentéséért. Ezért lehetséges az, hogy a gondolatmenet bizonyos megállapításaihoz egy-két laptudósító vagy kiábrándult szocialista véleménye szolgáltatja a tudományos érvet, ami – a műfaj keretein belül – sokkal inkább tekinthető illusztrációnak, mint bizonyító erejű érvek.

A fő kérdés azonban az, hogy miért nem hallgatott a világ a második világháború befejezése után Hayekra, miért haladtak tovább a társadalmak a szolgaság útján, illetve hogy a hetvenes évek végétől lezajlott neokonzervatív fordulatok, melyek egyik zászlajukul választották az agg mestert, valóban igazolták-e az ő hajdan leírt következtetéseit. Hayek diagnózisa az volt, hogy a monopolizálódás, s vele minden rossz (például a tervezés) nem a társadalom törvényeiből következett, nem objektív, anyagi folyamatok eredménye, hanem hibás, téves nézetekből származik. Ezért a terápia viszonylag egyszerű: pusztán a gondolkodás helyes vágányra terelésével vissza lehet térni az elveszett paradicsomba.

A könyvben azonban találunk egy ellenpéldát is, ami a társadalmi törvényszerűségek létezését illeti. Eszerint "a liberális korszakban az egyre fokozódó társadalmi munkamegosztás olyan helyzetet idézett elő, amelyben csaknem valamennyi tevékenységünk egy társadalmi folyamat része. Ez a fejlődés megfordíthatatlan" (142. o.) – írja Hayek a termelés társadalmasodásáról. Tehát dönteni kell! Vagy van törvény, és ezzel irreverzibilis folyamatok a történelemben, vagy nincs, és akkor a szellem ereje korlátozott, és más megoldásokat kell keresni a bajokra. Ha nincs törvény, akkor Hayek útmutatásai alapján valóban előállítható az

omlettből a tojás. Ha viszont vannak törvényszerűségek a társadalomban, akkor a hayeki tanítás nem program, hanem egyszerűen a tocqueville-i tündérbert és az angol Liberális Párt elsiratása.

A neokonzervatív irányzatok számára pedig Hayek és a szabadság sokkal inkább hivatkozási alap volt, mintsem útjelző. A Thatcher és Reagan által hozott több szabadság megint csak az erősek, a monopolisták több szabadsága volt. Színre lépésüket gazdasági válság előzte meg, egy olyan időszak, amikor egyre nagyobb mértékben terjedt az a hit, hogy "az ügyek megoldásának érdekében a felelős hatóságokat meg kell szabadítani a demokratikus eljárásmodok béklyóitól." (101. o.) Hayek szellemében tehát a nyolcvanas évek konzervatívjai gazdasági diktátorok egy népszavazásos diktatúrában, s Thatcher sokkal inkább rokonítható Hitlerrel, mintsem Gladstone-nal.

Hayek művének elolvasásával tehát még világnézeti fenntartások esetén is sokkal hitelesebb helyzetelemzés nyerhető, mint a tőle származó kifejezéseket jelszóként hangoztató új konzervatívoktól. A mai hivatalos állásfoglalásokkal szemben kiderül például az, hogy a "negyven év" előtt az államosítás és a tervezés bevezetése csak részben származott erőszakból és külső hatalmak beavatkozásából, sokkal inkább a tervezésbe, a kollektív döntésbe vetett hitt tette lehetővé politikai szempontból. Szemben az ideológia uralmáról szóló értekezésekkel, Hayek rámutat a központi tervezési rendszerben meghatározó jelleggel jelen levő technokratikus tendenciára. A politikai irányzatokról szóló elemzése pedig elgondolkodtató lehet a szocialisták és liberálisok koalícióján munkálkodók számára.

És végül talán a legaktuálisabb üzenet így szól: "Az egyetlen dolog, amit egy modern demokrácia nem képes összeroppanás nélkül elviselni, az az, ha békeidőben kell lényeges mértékben csökkentenie az életszínvonalat, vagy ha hosszú távon stagnálásra vannak ítélve a gazdasági feltételek." (271. o.) Ugyanakkor viszont "ha a kormányzat korlátlan hatalmi jogosítványokra tesz szert, úgy a legönkéntesebb uralom is törvényessé tehető, s egy demokrácia épp ezen az úton hozhatja létre az elképzelhető legteljesebb önkényuralmat." (120. o.).

Andor László